

تأملی فقهی و حقوقی در مضاربه‌ی بانکی

علی اکبر ایزدی فرد*

چکیده

مضاربه از جمله تسهیلات اعتباری است که بانک به عنوان مالک جهت رشد و توسعه‌ی امور بازرگانی و برای انجام یک معامله، تجاری در اختیار متقاضی، به عنوان عامل، به نسبت سود از پیش توافق شده قرار می‌دهد. در نحوه‌ی اجرای قرارداد مزبور علی‌رغم وجود آیین‌نامه‌ی قانون عملیات بانکی بدون ربا و دستورالعمل اجرایی مضاربه، نکاتی پیرامون برخی از ضوابط اجرایی آن از جمله در ارتباط با کالا، سرمایه، سود، شخصیت عامل، مدت و تسویه حساب و نیز موضوع هدایت و نظارت و کنترل بر اعطای تسهیلات وجود دارد که در این مقاله از لحاظ فقهی و حقوقی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: مضاربه بانکی، نظارت و کنترل بر تسهیلات، پیش‌بینی سود، وثیقه، تسویه حساب.

طرح مسأله

مضاربه از جمله معاملاتی است که از دیرباز بین مردم رواج داشت. قبل از ظهور اسلام نیز در عربستان و به‌خصوص در شهر مکه،

* دانشیار دانشگاه مازندران

مردم کار اصلی خود را خرید و فروش و سفرهای تجارتي قرار می‌دادند و مسأله‌ی مضاربه به همین نام در میان آنان رایج بود. (المحلی، ج ۸، ص ۲۴۷ و الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۲، ص ۴۸). با ظهور اسلام، مضاربه با همان نام و تقریباً با همان شرایط همراه با مقررات و قانون‌مندی بهتر مورد امضا قرار گرفت. (رک: وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۸۲، به بعد و المغنی). پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، دگرگونی‌های اساسی در سیستم بانکی ایجاد گردید و تلاش شد تا احکام و قوانین شریعت مقدس اسلام که از جمله مهم‌ترین آن‌ها اقدام عملی حذف ربا از کلیه عملیات بانکی و اعطای تسهیلات در قالب عقود شرعی بود، در نظام بانکی جاری شود.

در نظام بانکداری اسلامی مضاربه از جمله عقود است که به عنوان یکی از تسهیلات کوتاه‌مدت حداکثر یک‌ساله - بجز در موارد استثنایی که با اجازه‌ی بانک مرکزی مدت مزبور قابل افزایش است - به منظور گسترش امور بازرگانی و برای انجام یک معامله‌ی تجاری با متقاضی آن منعقد می‌گردد. افزون بر این‌ها با توجه به فواید و امتیازاتی که مضاربه در ارتباط با رشد و توسعه‌ی اقتصادی جامعه می‌تواند داشته باشد^۱، بحث

۱- از جمله: ۱- باز شدن راه‌های همکاری اقتصادی عادلانه بین صاحبان سرمایه و نیروهای آماده به کار جامعه به دور از استثمار و بهره‌کشی ۲- جلوگیری از رکود سرمایه‌ها و نیز جلوگیری از انباشته شدن ثروت در دست سرمایه‌داران و منع انحصاری شدن سرمایه‌ها و بهره‌ها ۳- از بین رفتن بیکاری و مشکلات سیاسی، اجتماعی و اخلاقی ناشی از آن در جامعه ۴- رشد سرمایه و فراوانی اجناس و رونق بازار به خاطر جریان صحیح تجاری از طریق مضاربه ۵- ایجاد شوق و انگیزه برای تلاشی بیش‌تر در عامل به دلیل بهره‌مندی یکسان از سود حاصل و شرکت در بهره‌ی تجاری.

پیرامون مضاربه‌ی بانکی و رفع اشکالات پیرامون آن در نحوه‌ی اجرا، از اهمیت و ضرورت خاصی برخوردار است.

با توجه به آنچه گفته شد سؤال اساسی این است که آیا در مضاربه‌ی بانکی اهداف و فواید مورد نظر تحقق می‌یابد؟ آیا وامی که به‌عنوان مضاربه در اختیار متقاضی قرار می‌گیرد واقعاً برای انجام یک معامله تجاری، استنتاج و رشد سرمایه‌گذاری است؟ یا به‌نحو صوری و در جهت مصرف و استهلاک است؟ آیا سود حاصله براساس مشارکت به‌صورت مشاع بین مالک و عامل تقسیم می‌شود یا از ابتدا سود تعیین می‌گردد؟ در صورتی که عامل در سود پیش‌بینی شده ضرر کند آیا بانک به‌عنوان مالک خسارات آن را عهده‌دار می‌شود؟ اگر عامل از سرمایه بانک در چندین دوره‌ی سرمایه‌گذاری استفاده کند، آیا بانک در تسویه حساب همان نسبت سود توافق شده را که برای یک دوره‌ی سرمایه‌گذاری در نظر گرفته شده، از او می‌گیرد یا سود بر اساس آن افزایش می‌یابد؟ آیا بانک بر اعطای تسهیلات به مشتریان خود و به‌کارگیری آن در امور تجاری هدایت، نظارت و کنترل دارد؟ جای‌گاه حقوقی و توجیه اقتصادی اخذ وثیقه از عامل چیست؟ پاسخ به پرسش‌های فوق با استفاده از مبانی فقهی و حقوقی در مضاربه‌ی بانکی هدف این نوشتار است.

مفهوم مضاربه‌ی بانکی

مضاربه مشتق از «ضَرَبَ فِی الارض» (لسان‌العرب، ج ۲، ص ۳۲) یعنی راه رفتن و سفر کردن عامل در زمین جهت انجام تجارت و تحصیل ربح و برای جست‌جوی رزق و روزی است. در *اقرب الموارد* آمده: «ضاربه بالمال و فی المال» (ج ۱، ص ۶۸۰) یعنی با مال او و در مال او تجارت کرد.

«ضارب له» یعنی: اَتَجَر فی مالِه. (منتهی‌الارب، ج ۳، ص ۷۲۶). به نظر علامه حلی چون در این عقد، سرمایه در گردش است لذا به آن مضاربه می‌گویند. (تذکره‌الفقها، ج ۲، ص ۲۲۹). لفظ مضاربه را «قراض» نیز گفته‌اند (المبسوط، ج ۲، ص ۱۶۷ و جواهرالکلام، ج ۲۶، ص ۳۳۶). که مأخوذ است از «قرض» یعنی قطع و جداکردن. به این معنا که صاحب مال قطعه‌ای از مال خود را از خود جدا می‌کند و به عامل می‌دهد یا قطعه‌ای از ربح را جدا ساخته و در مقابل عمل به وی می‌دهد، عامل نیز بخشی از سود به دست آمده را از کل سود جدا کرده و به مالک می‌دهد.

در ارتباط با معنای اصطلاحی مضاربه فقها تعاریف متعددی آورده‌اند^۱ و در قانون عملیات بانکی بدون ربا از مضاربه بانکی تعریف خاصی نشده و تقریباً همان تعریفی که توسط فقها و نیز در ماده‌ی ۵۴۶ قانون مدنی آمده، مورد پذیرش قرار گرفته است. در ماده ۳۶ آیین‌نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا و همچنین ماده‌ی ۱ دستورالعمل اجرایی مضاربه آمده است: «مضاربه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مالک) عهده‌دار تأمین سرمایه (نقدی) می‌گردد با قید این‌که طرف دیگر (عامل) با آن تجارت کرده و در سود حاصله شریک باشند».

با توجه به تعریف مزبور بین مضاربه‌ی بانکی و مضاربه‌ی عادی فرقی نیست در حالی‌که ضوابط اجرایی آن دو با یکدیگر تمایز دارند. از این‌رو در تعریف دیگر تحت عنوان «مضاربه‌ی مطلق» بین آن دو فرق گذاشته شده و در صفحه‌ی اول دستورالعمل «اعتبار در حساب جاری در چارچوب عقد مضاربه» شماره‌ی ۱/۸۰/۰۱/۴۰۴ مورخه‌ی ۱۳۸۰/۱۰/۲۷

۱- ر.ک: شهید اول، ص ۱۴۵ و طباطبایی، ج ۵، ص ۴۴۷ و یسزیدی، ج ۲، ص ۶۳۷ و اصفهانی، ج ۲، ص ۱۲۹.

اداره‌ی تشکیلات و روش‌های بانک مرکزی آمده است: «مضاربه‌ی مطلق عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین (بانک) عهده‌دار تأمین سرمایه می‌گردد، به طوری که طرف دیگر (عامل) با آن سرمایه معاملات تجاری مختلف و متعدد انجام داده و در سود حاصل از معاملات هر دو طرف شریک باشند».

در این تعریف قید «مضاربه‌ی مطلق» نشان‌دهنده‌ی وجه تمایز آن با مضاربه‌ی عادی و غیر بانکی است که موضوع آن انجام معاملات تجاری مختلف و متعدد بدون محدودیت خرید کالای موضوع فعالیت عامل مضاربه با سرمایه‌ی بانک است، اما به نظر می‌رسد، اولاً تعبیر «مضاربه‌ی مطلق» در مورد مضاربه‌ی بانکی اصطلاح صحیحی نباشد زیرا براساس نظر فقها (الفقه الاسلامی ج ۸، ص ۸۶۱) و با توجه به ماده‌ی ۵۵۳ قانون مدنی مضاربه‌ی مطلق یعنی معامله‌ای که در آن شرایط خاصی شرط نشده باشد و عامل می‌تواند هر قسم تجارתי را که صلاح بداند، انجام دهد. ثانیاً به دلیل کاربرد خاص مضاربه در امور بانکی تعریف مزبور کامل نبوده و بجاست تعریف دقیق‌تری از آن به عمل آید.

از این رو می‌توان عقد مضاربه‌ی بانکی را چنین تعریف کرد: «مضاربه‌ی بانکی عقدی است که به موجب آن بانک‌ها به‌عنوان «مالک» از محل وجوه متعلق به خود و یا به وکالت از مالکین سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار عهده‌دار تأمین سرمایه می‌گردد، به طوری که طرف دیگر «عامل» با آن سرمایه معاملات تجاری مختلف و متعدد را در مقابل سود خالص از آن برای مدتی معین طبق شرایط و ضوابطی که در مقررات بانکی آمده، انجام می‌دهد».

موضوع معامله در مضاربه‌ی بانکی

«کالا» در مضاربه به‌عنوان موضوع معامله مطرح است؛ یعنی چیزی که خرید و فروش آن بین صاحب سرمایه (مالک) و عامل توافق گردیده است. بر اساس ماده‌ی ۵ دستورالعمل اجرایی مضاربه بانک‌ها موظفند قبل از انعقاد قرارداد، عملیات موضوع مضاربه را در حد نیاز، بررسی کنند و اطمینان حاصل نمایند که اصل سرمایه و سود مورد انتظار در طول مدت مضاربه برگشت‌پذیر است. در کتاب «عملیات بانکی داخلی»^۲ که به‌عنوان کتاب رسمی و مورد تأیید مرکز آموزش بانکداری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران برای تدریس کارکنان بانک‌ها تدوین شده است، آمده: «نوع، مشخصات، مقدار، قیمت، شرایط خرید و ترتیب تحویل کالای مورد مضاربه می‌باید معین و معلوم باشد و محرز گردد که کالا از بازار فروش خوبی برخوردار است به ترتیبی که حداکثر ظرف مدت مضاربه به حیظه‌ی فروش درآید. در این قبیل معاملات باید دقت شود که موجبات احتکار کالا فراهم نشود. اعطای تسهیلات مضاربه برای خرید و فروش کالاهای اساسی و ضروری در اولویت قرار دارد.» (ص ۷۸).

در عبارات فوق دو نکته قابل تأمل است، اولاً گفته شد که «کالای مورد مضاربه می‌باید معین و معلوم باشد» و عامل متعهد می‌شود که سرمایه‌ی مضاربه را فقط در خرید و فروش کالای معین با رعایت شرایط تعیین شده به‌کار گیرد. از آنجایی که بیش‌تر استفاده‌کنندگان از این نوع تسهیلات بانکی، خود دارای کسب تجارت و سرمایه‌اند، معمولاً نمی‌توانند مانع از اختلاط سرمایه‌های شخصی و سرمایه‌ی مضاربه شوند. از این‌رو ماحصل فروش ناشی از سرمایه‌ی مضاربه دقیقاً مشخص نخواهد شد و این موجب بروز مشکلاتی در هنگام تسویه حساب می‌شود. ثانیاً با توجه به

بررسی انجام شده از طریق شعب بانکها^۱ ملاحظه می‌شود که بانک‌ها عملاً نظارتی در مراحل تهیه‌ی کالا، مشخصات آن، شرایط خرید و ترتیب تحویل کالا، نگه‌داری و فروش آن و... ندارند و مسؤولین مربوط نیز اطلاعات دقیقی از وضعیت کالای خریداری‌شده نداشته و در هنگام فروش کالا عملاً نظارتی را اعمال نمی‌کنند. در این راستا صرفاً به اظهارات عامل در مورد تاریخ خرید و فروش کالا و مقدار سود اکتفا شده و تنها نظارتی که بعضاً صورت گرفته است اخذ پیش‌فاکتور خرید کالا از عامل بوده است که نمی‌تواند دقیقاً مؤید معامله واقعی باشد و چه بسا در مواردی فاکتورهای خرید صوری بوده و اصلاً معامله‌ای صورت نگرفته است.

با توجه به این‌که یکی از ویژگی‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا هدایت، نظارت و کنترل بر اعطای تسهیلات است (ماده‌ی ۲ مصوب ۱۳۶۲/۶/۱۰) به نظر می‌رسد بانک‌ها در این زمینه باید در خرید و فروش کالا، نوع، مشخصات، مقدار و قیمت آن نظارت و کنترل قوی‌تری داشته باشند و نسبت به واقعی بودن معاملات اطمینان بیشتری حاصل نمایند، ولی «متأسفانه بانک‌ها به دلیل بالا بودن هزینه‌های غیر عملیاتی و کمبود نیروی انسانی متخصص و سایر دشواریهای ساختاری، قادر به انجام این کار نبوده، ضمن این‌که عاملین نیز از نظر فرهنگی و اقتصادی با این امر موافق نبوده و هیچ‌گونه تمایلی به آن ندارند. از این رو عملاً نظارتی بر عملیات اجرایی مضاربه صورت نمی‌گیرد». (معاونت امور اقتصادی وزارت دارایی، ص ۲۲).

«سرمایه» در مضاربه‌ی بانکی

یکی از اجزا و عوامل در معامله‌ی مضاربه‌ی بانکی «سرمایه» است. منظور از سرمایه‌ی مضاربه و به عبارتی «رأس المال» وجوهی است که بابت تأمین هزینه‌های معامله تخصیص داده شده است». (عملیات بانکی داخلی، ج ۲، ص ۷۹). به نظر بعضی از فقها سرمایه باید در تحویل عامل باشد (مفتاح‌الکرامه، ج ۱۶، ص ۶۷۹) حتی مشهور آنان (الفقه، ج ۵۲، ص ۱۶۴) معتقدند که هیچ مانعی وجود ندارد که در عقد مضاربه شرط شود سرمایه در دست مالک باشد و این برخلاف مقتضای عقد مضاربه نیست، زیرا مقصود از ایجاب عقد مضاربه این است که مالک نتواند چنین شرطی را با عامل بنماید و اگر غالباً در مضاربه سرمایه در دست عامل است، این امر دلیل بر عدم جواز نقطه‌ی مقابل آن نیست. به علاوه شرط توانایی عامل در انجام معاملات تجاری در اختیار داشتن سرمایه نیست چرا که ممکن است عامل معامله را انجام داده و طرف را به مالک حواله دهد. (جامع‌المقاصد، ج ۸، ص ۷۲). وانگهی با توجه به روابط تجاری فروشندگان و خریداران به خصوص به صورت معاملات کلان تحقق معامله بدون در اختیار داشتن بالفعل سرمایه نیز امکان پذیر است. (الفقه، ج ۵۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴). اطلاق ماده‌ی ۵۴۶ در تعریف عقد مضاربه و ماده‌ی ۲ دستورالعمل اجرایی مضاربه ایجاب می‌کند که با انعقاد عقد مزبور مالک سرمایه را به عامل تحویل دهد ولی با توجه به مفاد ماده‌ی ۵۶۰ ق.م (قانون مدنی) و نیز با در نظر گرفتن مفاد ماده‌ی ۱۰ ق.م که توافقات خصوصی افراد در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد، نافذ است، می‌توان گفت چنان‌که طرفین توافق نمایند که عامل (مضارب) عهده‌دار عملیات اجرایی کار و تجارت شود و سرمایه در دست

مالک باقی بماند و به تدریج پرداخت گردد، توافق مزبور مخالفتی با مقتضای عقد مضاربه نداشته و به صحت عقد خدشه‌ای وارد نمی‌کند.

بر اساس ماده‌ی ۴ دستورالعمل اجرایی مضاربه، بانک‌ها می‌توانند سرمایه را یکجا یا بر حسب نیاز به تدریج در اختیار عامل قرار دهند. در کتاب *عملیات بانکی داخلی* - ۲ آمده: «بعد از تعیین و برآورد هزینه‌ها، سرمایه‌ی مضاربه می‌باید به‌طور یکجا و برای انجام معامله کنار گذاشته شود. بانک می‌تواند موافقت کند عامل از سرمایه‌ی مضاربه به‌طور مکرر استفاده نماید و در این صورت تعداد دفعات استفاده‌ی سرمایه باید مشخص و در قرارداد ذکر شود. سرمایه‌ی مضاربه با در نظر گرفتن شرایط معامله به‌طور یکجا و یا بسته به مورد به تدریج، قابل برداشت می‌باشد». (ص ۷۹).

با توجه به آنچه ذکر شد، دو نکته قابل تأمل است، اولاً از آنجایی که بانک می‌تواند سرمایه‌ی مضاربه را متناسب با نیاز خرید کالا یکجا یا به دفعات به حساب جاری عامل واریز نماید ولی در بررسی به عمل آمده از طریق شعب بانکها^۱ ملاحظه می‌شود که تسهیلات مصوب (قابل پرداخت جهت خرید و فروش کالا) دفعتاً واحده به حساب جاری عامل بدون استفاده باقی می‌ماند، بنابراین به نظر می‌رسد برای استفاده‌ی بهینه از تسهیلات اعطایی و جلوگیری از اتلاف منابع بانکی که به‌عنوان بیت‌المال محسوب می‌شوند، سرمایه برحسب نیاز و دفعات به عامل پرداخت گردد و قانون‌گذار در ماده‌ی ۳۷ آیین‌نامه‌ی قانون عملیات بانکی بدون ربا و ماده‌ی ۴ دستورالعمل اجرایی مضاربه با عبارت «می‌توانند» نیز بانک‌ها را در این مورد تام‌الاختیار کرده است.

ثانیاً همان‌طور که گفته شد سرمایه‌ی مضاربه‌ی بانکی جهت تأمین هزینه‌های لازم برای دادو ستد کالای موضوع مضاربه باید قبل از عقد قرارداد برآورد و معین شوند. «هزینه‌های قابل قبول^۱ در یک قرارداد مضاربه می‌تواند شامل یک و یا تعدادی از اقلام ذیل باشد:

قیمت خرید کالا، هزینه‌های بسته‌بندی، هزینه‌های حمل و نقل، هزینه‌های بیمه و حق ثبت سفارش، هزینه‌های انبارداری، هزینه‌های بانکی، حقوق و عوارض گمرکی و سود بازرگانی، هزینه‌ی حق توقف و انتظار نوبت کشتی (دموراژ) در مضاربه‌ی وارداتی. همه‌ی این هزینه‌ها قابل تأمین از محل سرمایه‌ی مضاربه می‌باشد». (عملیات بانکی داخلی، ج ۲، ص ۷۹).

از آنجا که بر اساس عقد مضاربه کلیه‌ی هزینه‌های انجام معامله می‌بایست توسط مالک تأمین گردد و بعد از تعیین و برآورد هزینه‌ها، سرمایه مضاربه به طور یکجا تأمین و برای انجام معامله کنار گذاشته شود، اما در قراردادهایی که بین بانک و مشتری منعقد می‌گردد، هزینه‌ها به صورت مجزا، مشخص و معین نمی‌شود و اگر هزینه‌ای هم ملاک عمل قرار گرفته (با توجه به پرونده‌های مورد بررسی) از محل سرمایه پرداخت گردیده است. (بررسی عقد مضاربه، ص ۱۳۹). به‌عنوان نمونه چنانچه در

۱- هزینه‌هایی که از سرمایه‌ی مضاربه قابل تأمین نیست عبارتند از: هزینه‌های بارگیری، تخلیه، پاساوان، اجاره، کانتینر، جریمه‌ی انبارداری، هزینه‌های متفرقه‌ی ترخیص یا نگهداری کالا، جرایم گمرکی، هزینه‌های اداری، دست‌مزد، حقوق و هر نوع هزینه‌ی احتمالی دیگر، و تأمین این دسته از هزینه‌ها و همچنین هزینه‌هایی که در سرمایه‌ی مضاربه منظور نشده باشند با مصالحه‌ی طرفین به عهده‌ی عامل خواهد بود. از این‌رو و بر اساس ماده‌ی ۸ دستورالعمل اجرایی مضاربه، عامل ضمن عقد صلح تقبل می‌نماید که «کلیه‌ی هزینه‌های غیر قابل تأمین از محل سرمایه‌ی مضاربه و هزینه‌های احتمالی دیگر را از اموال خود تأدیه و در مقابل دریافت حق الصلح به بانک واصل نماید».

یک قرارداد مضاربه عامل به ۲۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال سرمایه نیاز داشته باشد، بانک بدون بررسی و توجه به هزینه‌های قابل قبول در عقد مضاربه، تعیین و برآورد آن، صرفاً مبلغ مذکور را به عامل پرداخت می‌کند که این امر موجب عدم تقسیم سود واقعی بین بانک و عامل و در نهایت متضرر شدن عامل در سود حاصل می‌شود.

«سود» در مضاربه‌ی بانکی

یکی از ارکان مضاربه «سود» (بازدهی) است. در مضاربه سود باید به نحو مشاع باشد (مفاتیح‌الکرامه، ج ۱۶، ص ۶۸۷ و العروه‌الوثقی، ج ۲، ص ۶۴۰ و تحریرالوسیله، ج ۲، ص ۱۱۰). و در ماده‌ی ۵۴۸ ق.م و نظام بانک‌داری اسلامی نیز این موضوع پذیرفته شده است و به هیچ وجه نمی‌توان مبلغ معینی از سود یا درصد معینی از سرمایه‌ی مضاربه را به عنوان سهم سود طرفین قرارداد. (عملیات بانکی داخلی، ج ۲، ص ۸۰). اما در ماده ۱۴ دستورالعمل اجرایی مضاربه^۱ اصطلاحی به کار رفته تحت عنوان «پیش‌بینی سود» یا «حداقل نرخ سود مورد انتظار» و آن عبارت است از سودی که پیش‌بینی می‌شود در آینده از انجام معامله حاصل گردد و ممکن است در عمل این حداقل سود مورد انتظار کمتر یا بیشتر شود. بدان معناست که «بانک می‌تواند با در نظر گرفتن عواملی بعضاً به این حداقل اکتفا کرده، در مواردی درصد سهم سود خود را افزایش دهد. برخی از این عوامل مؤثر عبارتند از: ارزش کار و تخصص بیشتری، درجه‌ی خطرات

۱- ماده‌ی ۱۴: «حداقل نرخ سود مورد انتظار (پیش‌بینی شده) در مورد معاملات موضوع مضاربه نسبت به سرمایه بابت سهم بانک، توسط شورای پول و اعتبار تعیین می‌گردد».

احتمالی مستتر در معامله، نوع کالا و اثرات اقتصادی، شخصیت عامل، منافع سپرده‌گذاران، اهمیت جلب و جذب مشتری». (همان، ص ۸۰).

نکته‌ی قابل تأمل این‌که اگر منظور از «پیش‌بینی سود» که یک ابزار سیاست تأمین مالی جهت رشد و توسعه‌ی مضاربه‌ی بانکی است، تعیین مقدار تقریبی سوددهی (که دارای حداقل و حداکثر است) در انجام معاملات موضوع مضاربه باشد و سود نهایی و قطعی آن بعد از انجام سرمایه‌گذاری و به هنگام تسویه‌ی حساب معلوم گردد، بسیار خوب و مطلوب است لیکن در بررسی‌های انجام شده از طریق شعب بانکها ملاحظه می‌شود که در ۵۴٪ پرونده‌ها سهم عامل و بانک هر کدام ۵۰٪ در قرارداد تعیین گردیده و در ۲۹٪ از پرونده‌ها سهم عامل و بانک به ترتیب ۶۰٪ و ۴۰٪ تعیین شده است.^۱ به این ترتیب این واحدها نسبت سهم سود بانک و عامل را برای تمام پرونده‌های مضاربه یکسان در نظر گرفته‌اند در حالی که سود معاملات در قراردادهای مذکور نمی‌تواند یکسان باشد ولی در تمام موارد مشابه مشاهده شده، مبلغ سود پیش‌بینی و نسبت سهم سود بانک بر اساس حداقل نرخ سود مورد انتظار که توسط شورای پول و اعتبار به واحدها اعلام گردیده، دریافت شده است. در واقع می‌توان چنین نتیجه گرفت تعیین نسبت سهم سود که باید براساس تجربه و تخصص مشتری، ارزش کار، درجه‌ی خطرات احتمالی، نوع کالا و... غالباً مبنایی نداشته و عملاً هنگام تسویه حساب، بانکها سود مورد انتظار را که نرخ آن توسط شورای پول و اعتبار تعیین گردیده (نه کمتر و نه بیشتر) به‌عنوان

نرخ سود قطعی دریافت می‌کنند، در صورتی که نمی‌توان انتظار داشت سود کلیه‌ی معاملات مضاربه در مورد کلیه‌ی کالاها مثلاً ۲۵٪ ثابت باشد.^۱

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که در مضاربه‌ی بانکی اولاً در اکثر موارد سود به صورت واقعی تعیین، محاسبه و دریافت نگردیده است که این امر بیانگر ضعف کنترل و نظارت شعب بانکی در دریافت سود واقعی است. ثانیاً براساس ماده‌ی ۲۱ فصل پنجم قانون عملیات بانکی بدون ربا^۲ بانک‌ها مجاز به انجام عملیات بانکی ربوی نیستند اما در عمل و در مقام اجرا واحدها هنگام انعقاد قرارداد درصدی ثابت از سود را در نظر می‌گیرند که این امر علاوه بر شبهه‌ی ربا، ممکن است باعث انحراف مضاربه از مسیر اصلی و واقعی خود گردد به این صورت که عامل با تکیه بر این معیار، سرمایه‌ی داده شده توسط این بانک را به هر نحو دلخواه و در رابطه با رفع نیازهای شخصی خود مورد استفاده قرار داده و در امر تجارت قرار ندهد. در نهایت ضمانت اجرای تخلفات خود را پرداخت همان حداقل حقوق سود مورد انتظار تعیین شده با بانک بدانند. بانک نیز با اطمینان خاطر از این‌که به هر حال عامل حداقل سود تعیین شده را به او خواهد پرداخت از کنترل کار وی و هدایت نام‌برده در اهداف مضاربه (یعنی تجارت) منصرف شود. در این مورد بجاست بانک‌ها

۱- ذکر این نکته لازم است که نرخ سود در معاملات مضاربه در بخش صنعت و معدن، کشاورزی، مسکن و ساختمان، صادرات و بخش خدمات بازرگانی به ترتیب حدوداً ۱۴٪، ۱۸٪، ۱۵٪، ۲۵٪ است.

۲- «بانک مرکزی با هریک از بانک‌ها و نیز بانک‌ها با یکدیگر مجاز به انجام عملیات بانکی ربوی نمی‌باشند». (عملیات بانکی بدون ربا، ص ۶).

براساس ماده‌ی ۱۰ دستورالعمل اجرایی مضاربه^۱ به‌طور جدی و عملاً نظارت و کنترل لازم را جهت حصول اطمینان نسبت به انطباق نحوه‌ی استفاده، مصرف و برگشت سرمایه‌ی مضاربه با مفاد قرارداد به‌عمل آورند.

ثالثاً با توجه به دولتی‌بودن بانک‌ها در کشور تعیین درصدی ثابت به عنوان حداقل سهم بانک از سود به هنگام انعقاد قرارداد مضاربه در مورد کالایی خاص و بدون در نظر گرفتن شرایط زمان فروش کالا در واقع به منزله‌ی تثبیت افزایش قیمت کالای مزبور توسط دولت بوده و این کار باعث تورم اقتصادی در جامعه خواهد شد. این اشکال در صورت خصوصی‌بودن بانک‌ها نیز وارد بوده و به طریق اولی (به دلیل عدم کنترل و نظارت دقیق از سوی دولت و کسب سود بیش‌تر از سوی صاحبان آن) در افزایش قیمت‌ها و رشد تورم مؤثر است.

نکته‌ی دیگر این‌که در مواردی که به هنگام تسویه حساب، سهم سود بانک کمتر از میزان سود مورد انتظار حاصل می‌شود، خسارات برعهده‌ی چه کسی است؟ به نظر فقها (تذکره الفقها، ج ۲، ص ۲۴۲ و العروه الوثقی، ج ۲، ص ۶۶۴ و ابن‌قدامه، ج ۵، ص ۱۶۹). و براساس ماده‌ی ۵۵۸ ق.م خسارات حاصل از تجارت برعهده‌ی مالک است. در قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است: «در این موارد عامل باید با ارائه‌ی ادله‌ی مثبت بانک را متقاعد سازد که نقصان سود تحت تأثیر و دخالت عوامل خارج از کنترل وی بوده است. در صورتی که به نحوی از انحاء به بانک ثابت گردد که عامل در زمان انعقاد قرارداد مضاربه تمامی بررسی‌های لازم را

۱ - ماده‌ی ۱۰: «بانک‌ها مکلفند بر مصرف سرمایه نقدی (منابع) و برگشت آن و همچنین بر عملیات اجرایی مضاربه نظارت لازم و کافی به‌عمل آورند.»

پیرامون وقوع معامله به انجام رساننده و نیز اطلاعاتی که به بانک ارائه نموده با واقعیت مطابقت داشته است و همچنین مشخص گردد که عامل از زمان عقد قرارداد تا زمان تسویه، با نهایت کوشش در جهت انجام موضوع مضاربه اقدام نموده است، در این صورت عامل از پرداخت هر نوع وجهی مازاد بر خسارت وارد بر اصل سرمایه مبرا^۱ است». (عملیات بانکی داخلی ج ۲، ص ۸۱).

اما سؤال جدی این است که آیا در مقام عمل و اجرا بانک‌ها خود را موظف به اجرای این دستورالعمل‌ها و آیین‌نامه‌ها می‌دانند؟ آیا اگر واقعاً مشتری در معامله‌ای ضرر کرد و سود کمتری برد، بانک‌ها در ضرر با او مشارکت می‌جویند؟ آیا از ابتدای قرارداد سود در نظر گرفته شده، در مضاربه‌ی بانکی، به عنوان سود ثابت و معین، بدون حداقل و حداکثر لحاظ می‌شود و چه عامل ضرر کند و چه ضرر نکند، همان را از او خواهند گرفت؟

«وثیقه» در مضاربه‌ی بانکی

در اجرای صحیح و دقیق عملیات مضاربه که شخصیت عامل به عنوان یکی از ارکان مطرح است به چند نکته از جمله توانایی و اهلیت او برای انجام تجارت، انجام معامله به صورت نقدی و به قیمت متعارف، امین بودن عامل و ... باید توجه داشت. اما نکته‌ی مهم‌تر این‌که براساس

۱- در مشارکت مدنی نیز در صورتی که مشارکت منتج به زیان گردد و این امر بر بانک ثابت شود، به موجب قرارداد شریک فقط ضامن اصل سرمایه‌ی بانک بوده و از حساب جاری وی برداشت می‌گردد. (عملیات بانکی داخلی، ج ۲، صص ۹۲-۴ و عملیات بانکی بدون ربا، صص ۱۰۰-۹۹).

ماده‌ی ۱۶ دستورالعمل اجرایی، قرارداد مضاربه براساس توافق طرفین در حکم اسناد لازم‌الاجرا و تابع آیین‌نامه‌ی اجرایی اسناد رسمی می‌باشد. بنابراین در صورتی که عامل به تعهداتش عمل نکند و موجب اتلاف سرمایه شود و یا به هر دلیلی از برگشت اصل سرمایه و سود به بانک سر باز زند، بانک می‌تواند از طریق صدور اجراییه در مراجع قضایی مراتب را پی‌گیری و منابع بانک را سریعاً و با کم‌ترین هزینه تأمین نمایند، اما در ماده‌ی ۱۱ دستورالعمل اجرایی مضاربه آمده: «بانک‌ها می‌توانند برای حصول اطمینان از انجام عمل مضاربه و حسن اجرای قرارداد، از عامل طبق قرارداد مربوطه، تأمین کافی اخذ نمایند». از این رو واحدها در مقابل اعطای تسهیلات مضاربه از عامل سفته یا سایر اسناد تجاری به امضای عامل اخذ می‌کنند. این امر هر چند که به بانک اطمینان بیش‌تر در انجام قرارداد توسط عامل و برگشت اصل سرمایه و سود مورد انتظار در طول مدت مضاربه را می‌دهد اما از طرف دیگر موجب افزایش هزینه‌های مضاربه و نهایتاً افزایش قیمت تمام‌شده‌ی کالا و هم‌چنین کاهش سود خواهد بود. بانک‌ها نیز معمولاً به اخذ سفته با ضمانت دو امضایی با مبلغ ۱۲۰٪ تسهیلات اعطایی، مبادرت می‌کنند.

وانگهی با توجه به ماده‌ی ۷۷۴ ق.م. که رهن دین و منفعت باطل است، سفته و چک و سایر اسناد تجاری دین بوده و رهن‌قراردادن آن باطل است. گاه برای حل مشکل به‌جای رهن، اصطلاح چک یا سفته‌ی تضمینی و مشروط را به کار می‌برند اما نتیجه‌ی آن همان اثری است که مرتهن با عقد رهن به‌دنبال آن است مگر این‌که بنا به نظری رهن دین را جایز بدانیم.^۱ از این رو پیش‌نهاد می‌شود جهت تعدیل فرهنگ وثیقه که یکی از ویژگی‌های

بانکداری اسلامی است و با توجه به اصل دوم بانکداری اسلامی (عملیات بانکی داخلی، ج ۲، ص ۲۸) بانکها در جهت حسن اجرای قرارداد، بر نحوه‌ی به‌کارگیری و بازگشت تسهیلات اعطایی نظارت‌های لازم و کافی را به‌عمل آوردند و با کمک مراجع ذی‌صلاح برنامه‌ی مدونی در این خصوص تهیه شود.

«تسویه حساب» در مضاربه‌ی بانکی

یکی از ضوابط اجرایی در نظام بانکداری اسلامی «تسویه حساب» است. به این معنا که پس از پایان مدت مندرج در قرارداد، عامل باید نسبت به تسویه حساب‌های ناشی از مضاربه اقدام نماید. یعنی سهم سود بانک به‌اضافه سرمایه را به بانک مسترد دارد و بانک قرارداد بعدی را با او منعقد کند، در صورت امتناع و تعطل در این امر به لحاظ تخلف از شرط، وی مکلف به پرداخت جریمه، تأخیر تأدیه به نرخ مندرج در قرارداد به‌عنوان جزای شرط خواهد بود و بانک می‌تواند از محل وثایق اخذشده، اصل سرمایه و سهم سود و همچنین خسارت تأخیر تأدیه را استیفا نماید. (حقوق بانکی، ص ۳۴۷) اما در بررسی‌های انجام شده از طریق شعب بانکها (بررسی عقد مضاربه، ص ۱۴۰) مشاهده شد که بعضی از قراردادها به شدت درخواست عامل تجدید گردیده است. بدین ترتیب که هم‌زمان با تسویه‌ی قرارداد قبلی، قرارداد جدید بین بانک و عامل منعقد شده است که گاه نشان‌گر پرداخت تسهیلات قبلی از محل تسهیلات جدید است که این امر با نفس قرارداد مضاربه تناقض دارد و به‌جای این‌که استفاده از تسهیلات مضاربه برای خرید و فروش کالا باشد، مصرف پرداخت تسهیلات قبلی است. گاه نیز دیده می‌شود عامل از محلی دیگر، بدهی بانک را تسویه

می‌کند و چند روز بعد از تسویه‌ی بدهی مجدداً از تسهیلات بانک بهره می‌برد.

در ارتباط با وجوه دریافتی از نکته‌ای نباید غافل ماند و آن این‌که در قرارداد مضاربه عامل موظف است کلیه‌ی وجوه حاصل از فروش کالای خریداری را در اسرع وقت و در طول مدت قرارداد به حساب گشایش یافته نزد بانک واریز نماید، لیکن ملاحظه می‌شود که در تمام موارد (پرونده‌های) بررسی‌شده (همان، صص ۱۴۱-۱۴۰) وجوه مزبور یکجا و در پایان مدت تعیین‌شده به حسابی واریز می‌شود و بانک‌ها نیز هیچ‌گونه اقدامی در این زمینه انجام نمی‌دهند؛ در صورتی‌که می‌توان انتظار داشت کالای موضوع قرارداد در طول مدت قرارداد متناوباً به فروش رسیده باشد. با توجه به این‌که مدت قراردادهای معمولاً ۶ ماه تعیین می‌شود و این مدت در بعضی موارد بیش‌تر از مدت لازم برای یک‌دوره خرید و فروش کالای موضوع مضاربه است، پرداخت یکجای وجوه حاصل از فروش در سررسید قرارداد موجب استفاده‌ی مجدد عامل از حاصل فروش گردیده و در نتیجه سرمایه‌ی مضاربه در طول مدت قرارداد ممکن است به دفعات و به نفع عامل مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین طولانی‌تر بودن مدت قرارداد بیش از مدت لازم برای خرید و فروش کالای موردنظر با مقتضای مضاربه‌ی بانکی منافات دارد زیرا این امکان را به عامل می‌دهد چندین بار کالاهای مختلف را خرید و فروش کند و فقط یکبار سود آن را به بانک تقسیم نماید از همین رو در قرارداد مزبور آمده است: «مدت هر قرارداد مضاربه باید برابر زمانی باشد که عامل از تاریخ عقد قرارداد تا تسویه حساب لازم دارد و در این رابطه باید وضعیت بازار کالای مورد معامله، امکانات و توان عامل، شرایط تحویل و حمل کالا مدنظر قرار گرفته و مدت قرارداد به ترتیبی تعیین گردد

که ظرف آن معامله موردنظر، قابلیت انجام و قرارداد منعقدہ قابلیت تسویه داشته باشد». (عملیات بانکی داخلی، ج ۲، ص ۸۰).

قانون‌گذار جهت حل مشکل در ماده‌ی ۱۳ دستورالعمل اجرایی «اعتبار در حساب جاری در چارچوب عقد مضاربه^۱» آورده است: «هرگونه وجوه واریزی به حساب جاری اعتباری تا قبل از سررسید قرارداد مبین تسویه‌ی بخشی از تسهیلات مضاربه قلمداد شده و بر مبنای وجوه واریز شده و نسبت‌های توافق‌شده‌ی قبلی، تسویه‌ی علی‌الحساب سود توسط سیستم مذکور انجام خواهد پذیرفت. بدیهی است تسویه‌ی حساب نهایی بر اساس سود قطعی معامله در سررسید قرارداد انجام نخواهد پذیرفت».

با توجه به ماده‌ی فوق این امکان برای مشتری فراهم می‌شود که با واریز حاصل فروش به حساب تسهیلات، ضمن ترمیم سقف اعتباری خود و امکان استفاده‌ی مجدد از تسهیلات، در طول مدت راکد بودن سرمایه متحمل هزینه نگردد اما نکته‌ی مهم ضمانت اجرایی ماده‌ی مزبور و مکانیزم عملی آن است که بانک‌ها باید به فکر تدوین و راهکارهای اجرایی آن باشند.

نتیجه‌گیری

بدون شک سیستم بانکداری اسلامی، طرح و تدوین قانون عملیات بانکی بدون ربا از کارهای پرارزش و بسیار مهم نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌آید. آنچه روشن و واضح است این‌که تمام تلاش و سعی مسئولین امر، تطبیق نظام بانکداری، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی آن با مبانی فقهی اسلام است ولی در این راستا

۱- شماره‌ی ۱/۸۰/۰۱/۴۰۴ مورخه‌ی ۱۳۸۰/۱۰/۲۷ اداره‌ی تشکیلات و روش‌های بانک

گاه یا به دلیل ضعف قانون‌گذاری و یا به دلیل نحوه‌ی اجرا، اشکالاتی به چشم می‌خورد که در جهت تکمیل و رفع نواقص آن نیز باید هم‌ت جدی به کار بست؛ هرچند نباید از یاد برد که تلاش‌های فراوانی در این مورد صورت گرفته است. یکی از تسهیلات اعطایی «مضاربه» است که کاربرد وسیعی در سیستم بانکی کشور دارد. «مضاربه‌ی بانکی» با مضاربه‌ی عادی بر نقاط اشتراک، تمایزاتی نیز دارد که به مقتضای آن مباحث خاص و تأملات ویژه‌ی خود را می‌طلبد. از این‌رو معنا و مفهوم مضاربه‌ی بانکی، نظارت بر خریدوفروش کالا، نوع، مشخصات، مقدار و قیمت آن، در اختیار عامل قرارداد سرمایه برحسب نیاز و به دفعات، سود و بازدهی در مضاربه‌ی بانکی و موضوع پیش‌بینی سود که آیا تعیین سود است یا مقدار تقریبی سوددهی؟، جای‌گاه حقوقی وثیقه و توجیه اقتصادی آن در نظام بانکی و بالاخره موضوع تسویه حساب که عامل ممکن است به دفعات و چندین بار کالاهای مختلف را خریدوفروش کند ولی در نهایت برخلاف قرارداد فقط یکبار سود آن را با بانک محاسبه نماید و موضوعات دیگر از جمله مسائلی هستند که در این مقاله با توجه به قوانین و دستورالعمل‌های اجرایی مضاربه‌ی بانکی مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند و در این راستا به نکاتی اشاره شد که به نظر می‌رسد توجه به آن، ما را در جهت تکمیل و تطبیق مضاربه‌ی بانکی با قوانین اسلام یاری می‌کند.

علاوه بر آن‌چه گفته شد، هدایت، نظارت و کنترل در اعطای تسهیلات و نحوه‌ی مصرف آن نیز که البته به‌صورت مطلوب و کارآمد نیست، می‌تواند تأثیر قابل‌توجهی در نظام اقتصادی کشور، رشد و توسعه‌ی پایدار، حفظ سلامت شبکه‌ی بانکی، گسترش رقابت سالم میان

بانک‌ها و اجرای صحیح سیاست‌های پولی و اعتباری داشته باشد که لازم است دست‌اندرکاران بدان بیش از پیش اهتمام جدی نمایند.

منابع

- ۱- آیین‌نامه‌ی فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، تصویب‌نامه‌ی شماره‌ی ۸۸۶۲۰ هیأت وزیران، مورخ ۱۳۶۲/۱۰/۱۲ (و مصوب ۱۳۶۲/۶/۸ مجلس شورای اسلامی).
- ۲- ابن حزم اندلسی، *المطی، بیروت، دارالافاق الجدیده*.
- ۳- ابن قدامه، عبدالله بن احمد، *المغنی فی فقه الامام احمد بن حنبل، بیروت، دارالکتب العربی*.
- ۴- ابن منظور، محمدبن مکرم، *لسان العرب، بیروت، داراحیاء التراث العربی - مؤسسه تاریخ العربی، چ ۲، ۱۴۱۷ق*.
- ۵- اصفهانی، سید ابوالحسن موسوی، *وسیلہ النجاه، نجف اشرف، المکتبه المرتضویه، چاپ ششم*.
- ۶- امام خمینی، روح الله الموسوی، *تحریرالوسیله، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه*.
- ۷- بهمنی، محمود، بررسی عقد مضاربه و عملکرد آن در بانک‌های تجاری کشور، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، مؤسسه‌ی بانکداری ایران، تیرماه، ۱۳۷۴ش.
- ۸- جزیری، عبدالرحمن، *الفقه علی المذاهب الاربعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چ هفتم، ۱۴۰۶ق*.
- ۹- حر عاملی، شیخ محمد بن الحسن، *وسائل الشیعہ الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چ ۵، ۱۴۰۳ق*.
- ۱۰- حسینی عاملی، سید محمد جواد، *مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، بیروت، دارالتراث، چ ۱، ۱۴۱۸ق*.
- ۱۱- خاوری، محمودرضا، *حقوق بانکی، مؤسسه‌ی بانکداری ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چ ۳، ۱۳۷۵ش*.
- ۱۲- الخوری الشرتونی، سعید، *اقرب الموارد، قم، مکتبه آیة الله المرعشی النجفی*.
- ۱۳- دستورالعمل اجرایی مضاربه، مصوب ۵۲۵ جلسه شورای پول و اعتبار، مورخ ۱۳۶۳/۱/۱۹.

- ۱۴- دستورالعمل «اعتبار در حساب جاری در چارچوب عقد مضاربه» (مضاربه مطلق) شماره‌ی ۱/۸۰/۰۶/۴۰۴ مورخ ۸۰/۱۰/۲۷ اداره‌ی تشکیلات و روش‌ها، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۵- الزحیلی، وهبه، *الفقه الاسلامی و ادلته*، دمشق، دارالفکر، چ ۳، ۱۴۰۹ق.
- ۱۶- شهید اول، محمد بن جمال الدین مکی عاملی، *اللمعه الدمشقیه فی فقه الامامیه*، بیروت، دارالتراث - الدارالاسلامیه، ۱۴۱۰ق.
- ۱۷- شهید ثانی، زین الدین جبعی عاملی، *شرح لمعه (الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه)*، بیروت، دارالعالم الاسلامی.
- ۱۸- شیخ طوسی، ابوجعفر محمد، *المبسوط فی فقه الامامیه*، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ق.
- ۱۹- شیرازی، سید محمدالحسینی، *الفقه*، بیروت، دارالعلوم، چ ۲، ۱۴۰۹ق.
- ۲۰- صفی‌پور، عبدالرحیم بن عبدالکریم، *منتهی الارب فی لغه العرب*، انتشارات سنایی.
- ۲۱- طباطبایی، سیدعلی، *ریاض المسائل و حیاض الدلائل*، قم مؤسسه آل‌البتیت.
- ۲۲- حلی، شیخ جمال الدین ابی منصور الحسن، *تذکره الفقهاء*، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- ۲۳- *عملیات بانکی بدون ربا*، اداره‌ی آموزش و مطالعات نیروی انسانی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی، مرداد ۱۳۶۴ش.
- ۲۴- منصور، جهان‌گیر، *قانون عملیات بانکی بدون ربا*، نشر دیدار، چ ۱۰، ۱۳۸۱ش.
- ۲۵- _____ *مجموعه‌ی قوانین اساسی - مدنی*، تهران، نشر دوران، چ ۱۲، ۱۳۸۱ش.
- ۲۶- محقق کرکی، شیخ علی‌بن‌الحسین، *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، بیروت، مؤسسه‌ی آل‌البتیت لاحیاء التراث، چ اول، ۱۴۱۱ق.
- ۲۷- معاونت امور اقتصادی، عقود اسلامی در نظام بانکی بدون ربا، تهران، وزارت دارایی جمهوری اسلامی ایران، چ ۲، زمستان ۱۳۷۳.
- ۲۸- نجفی، شیخ محمدحسن، *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ دوم، ۱۳۶۵.
- ۲۹- هدایتی، علی‌اصغر و دیگران، *عملیات بانکی داخلی - ۲ (تخصیص منابع)*، مؤسسه‌ی بانک‌داری ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چ ۲، بهار ۱۳۷۰ش.
- ۳۰- یزدی، سیدمحمدکاظم، *العروه الوثقی*، تهران، المکتبه الاسلامیه، چ ۲، ۱۳۶۳.